

DOI 10.36074/logos-15.11.2024.053

СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Крижановська Т.О.¹, Кришень Ю.І.²

1. кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, УКРАЇНА

2. здобувачка вищої освіти бакалаврського рівня
факультету судового та міжнародного права
Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, УКРАЇНА

Проблема свободи і відповідальності є однією з ключових у філософії, оскільки саме через їх взаємозв'язок визначаються принципи гармонійної взаємодії особистості та суспільства. Здатність людини обирати та діяти автономно вимагає усвідомлення наслідків своїх рішень і відповідальності перед іншими, що набуває особливої актуальності в сучасному суспільстві, де особисті дії мають широкі соціальні наслідки.

Об'єктом цього дослідження є філософські уявлення про свободу і відповідальність, які розвивалися від античності до сучасності, а предметом – їхній вплив на соціальну взаємодію.

Мета тез полягає у визначенні концептуальних основ свободи та відповідальності та їх значення для формування етичних та правових норм, що регулюють поведінку індивідів у суспільстві.

Антична філософія, зокрема погляди Платона та Арістотеля, заклала основи розуміння свободи як спрямованості на досягнення вищого блага. Для Платона свобода полягала у здатності людської душі піднятися над чуттєвими бажаннями та прагнути ідеального світу форм, де істинне благо є джерелом справжньої свободи. Платон вважав, що тільки той, хто керується розумом і прагне до мудрості, може бути справді вільним, адже він звільняється від внутрішнього хаосу пристрастей. Арістотель, своєю чергою, розглядав свободу в контексті добродесного життя, де свобода особистості знаходить свій сенс через служіння спільному благу та відповідальність перед полісом, «саме наявність певних моральних чеснот робить людину свободним

SEZIONE 22.

FILOSOFIA E SCIENZE POLITICHE

громадянином» [6, с. 79]. Він підкреслював, що свобода не є абсолютною, а полягає у здатності обирати добродесне життя, керуючись розумом і моральним обов'язком.

У християнській філософії свобода розглядається як дар, який Бог надає людині для здійснення морального вибору між добром і злом, що супроводжується відповідальністю перед Ним і перед іншими людьми. Свобода в цьому контексті не є абсолютною, оскільки вона обмежується Божими заповідями та моральними принципами, які вказують на шлях до духовного спасіння. Августин Блаженний, один із видатних християнських мислителів, підкреслював, що справжня свобода можлива лише у прагненні до Бога, адже лише через вірність Божественному закону людина може досягти моральної чистоти та цілісності. «Августин уперше в історії філософії яскраво позначив проблему волі та її свободи, стверджуючи, що свобода – це властивість волі (розумної волі), а не розуму» [3, с. 116]. Відповідальність у християнській етиці набуває особливого значення, оскільки кожен вільний вибір, який робить людина, визначає її духовний шлях і має наслідки не лише в земному житті, але й у вічності.

Модерністські підходи до свободи, сформульовані Іммануїлом Кантом і Георгом Гегелем, базуються на ідеї автономії розуму та взаємозв'язку свободи з моральним обов'язком перед суспільством. Для І. Канта свобода є сутністю морального закону, що впливає з розуму й вимагає від індивіда діяти за принципом «категоричного імперативу» – обирати ті дії, які можуть стати універсальними законами. Свобода в кантівській етиці полягає у здатності людини діяти не під впливом зовнішніх обставин, а відповідно до власного раціонального переконання, зберігаючи повагу до моральних принципів. Г. Гегель, своєю чергою, розвиває ідею свободи як реалізації особистості в межах суспільних інститутів, зокрема держави, яка, на його думку, є втіленням об'єктивного духу. Г. Гегель вважає, що індивідуальна свобода знаходить своє істинне вираження через визнання й дотримання соціальних обов'язків, що об'єднують людей у гармонійне ціле.

Джон Стюарт Мілль у своїй праці «Про свободу» розглядає індивідуальну свободу як право особистості на самовизначення і вільний розвиток, що обмежується лише там, де вона може завдати шкоди іншим. Дж. Мілль запроваджує принцип «шкоди» (harm principle), згідно з яким індивіди мають право робити все, що не завдає шкоди іншим людям. «Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади проти його волі – це запобігти шкоді для інших» [4, с. 20]. Він вважає, що особиста свобода є невід'ємною умовою для реалізації потенціалу людини, і тільки свобода дозволяє особистості відкривати істину, випробовувати власні

переконання та розвивати критичне мислення. Такий підхід спрямований на захист автономії особистості від суспільного примусу, оскільки Дж. Мілль переконаний, що надмірний тиск з боку колективу обмежує людський розвиток, стандартизує мислення і пригнічує індивідуальну самобутність.

Проте, Дж. Мілль також визнає необхідність соціальної свободи, яка виявляється через взаємодію індивідів у суспільстві і підтримку певних загальних правил. Він усвідомлює, що повна індивідуальна свобода може конфліктувати з безпекою та добробутом суспільства, тому вважає виправданим втручання лише тоді, коли дії людини завдають шкоди іншим. Дж. Мілль підкреслює, що свобода не є абсолютною, оскільки потребує моральної відповідальності та усвідомлення наслідків своїх вчинків для суспільства.

Ісая Берлін у своїй праці «Дві концепції свободи» пропонує розрізнення між негативною та позитивною свободою, що стало однією з центральних концепцій політичної філософії ХХ століття. Під негативною свободою він розуміє відсутність зовнішнього примусу та обмежень з боку держави чи інших людей у сфері особистих рішень індивіда. Негативна свобода відповідає на питання: «Наскільки жодна людина чи група людей не втручаються в мою діяльність?» [1, с. 180]. Для Берліна негативна свобода важлива тим, що вона дає людині простір для автономного вибору і незалежності, дозволяючи уникнути контролю та примусу з боку суспільства. Він наголошує, що саме негативна свобода є фундаментом для демократичних суспільств, оскільки в ній особистість зберігає свої права і має можливість діяти відповідно до власних переконань.

Позитивна свобода, на думку Берліна, полягає у можливості індивіда досягти самореалізації та внутрішньої автономії: «Я хочу, насамперед, усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені мною вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилення на мої власні ідеї та міркування» [1, с. 190]. Позитивна свобода передбачає здатність особи самостійно визначати своє життя, керуючись власними цілями, і не бути залежною від зовнішніх обставин або бажань інших людей. Проте Берлін попереджає, що прагнення до позитивної свободи може привести до небезпеки «колективної тиранії», коли свобода індивіда підпорядковується ідеї вищого колективного блага чи вимогам ідеології. Він вважає, що позитивна свобода може бути використана як виправдання для обмеження індивідуальної автономії під приводом досягнення «вищих» цілей. Мислитель закликає до обережного балансу між двома концептами свободи, щоб уникнути як тиску з боку суспільства, так і самопригнічення через нав'язану ідею «вищого блага».

SEZIONE 22.

FILOSOFIA E SCIENZE POLITICHE

Проблема відповідальності розкривається в праці Макса Вебера «Покликання до політики». Етика відповідальності та етика переконання, як їх аналізує Макс Вебер, репрезентують два ключових підходи до моральної поведінки, що розкривають складність етичного вибору в суспільстві, особливо в контексті політики, де межа між особистими принципами та колективною відповідальністю стає розмитою. «Прихильник етики переконання не терпить етичної ірраціональності світу» [2, с. 184]. М. Вебер підкреслює, що етика відповідальності зосереджується на усвідомленні і передбаченні наслідків власних дій, вимагаючи від людини враховувати реальні ефекти своїх вчинків на суспільство та інших людей. Для М. Вебера, особа, яка слідує етиці відповідальності, визнає свою причетність до будь-яких наслідків, навіть непередбачуваних, бо відповідальність включає здатність бачити реальний світ з його обмеженнями та ускладненнями.

На противагу цьому, етика переконання ґрунтується на вірності власним принципам незалежно від обставин і можливих наслідків. У цьому підході людина вірить у непорушність своїх моральних переконань і діє згідно з ними, вважаючи, що їхня правильність виправдовує будь-які наслідки, навіть якщо ті виявляються руйнівними чи неочікуваними. Вебер зазначає, що такий підхід, хоча і викликає повагу за його моральну прямоту, може бути небезпечним, коли людина відкидає відповідальність за результати, пояснюючи це слідуванням «чистим» принципам. У політичному контексті етика переконання здатна призводити до радикальних дій і навіть соціальних конфліктів, якщо дії заради принципів не враховують їхнього впливу на суспільство в цілому.

Жан-Поль Сартр розглядає проблему взаємозалежності свободи та відповідальності у своїй праці «Екзистенціалізм – це гуманізм» («L'existentialisme est un humanisme», 1946). У цій роботі він розкриває фундаментальну ідею, що свобода є основною характеристикою людського існування, а відповідальність – її неминучим наслідком. Французький філософ вважає, що людина «засуджена бути вільною», оскільки, на його думку, не існує ніякої визначеної природи або божественного задуму, який би визначав нашу сутність або мету життя. Кожна людина мусить сама створювати сенс свого існування, обираючи свої цінності та дії. Ця свобода вибору є абсолютною, але разом із тим вона накладає величезний тягар відповідальності, оскільки кожен вибір, зроблений індивідом, є вільним актом, за наслідки якого він несе повну відповідальність. Ж.-П. Сартр підкреслює, що, обираючи певний шлях, людина не тільки визначає себе, а й устанавлює зразок для інших, створюючи тим самим колективний етичний орієнтир.

Сильною, на наш погляд, є думка Ж.-П. Сартра про те, що відповідальність кожного не обмежується лише особистими наслідками його дій, а охоплює все

людство, оскільки наші вибори формують загальнолюдське уявлення про цінності. «...людина, яка на що-небудь зважається та усвідомлює, що обирає не тільки своє власне буття, але й те, що вона ще й законодавець, який обирає одночасно з собою і все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності» [6, с. 133]. У цьому сенсі свобода є не просто правом, а й обов'язком перед іншими, адже кожен вибір розширює або обмежує межі можливого для інших.

Можемо зробити висновки, що розгляд філософських підходів до свободи та відповідальності демонструє складність цих понять, які, попри різні інтерпретації, залишаються взаємозалежними основами соціальної етики. Свобода не є простим правом чи привілеєм, а водночас і викликом, що вимагає від індивіда здатності нести відповідальність за вплив власних дій на суспільство. На основі ідей від античності до сучасності можна дійти висновку, що справжня свобода реалізується через здатність до самоконтролю та моральної відповідальності, а не лише через відсутність зовнішніх обмежень. Тобто, свобода стає умовою для зрілого суспільства, де кожна особа усвідомлює, що її автономія завершується там, де починається вплив на благо інших.

З філософсько-правової точки зору, свобода і відповідальність формують основу правопорядку, забезпечуючи баланс між правами індивіда і обов'язками перед суспільством. У цьому контексті право виступає інструментом, який не лише захищає індивідуальну свободу, але й обмежує її в інтересах колективного добробуту, встановлюючи рамки відповідальної поведінки. Тобто, відповідальність – це не лише етичний принцип, але й правовий обов'язок, який визначає межі реалізації свободи, щоб вона не суперечила інтересам інших. Сучасні правові системи спираються на філософську ідею, що свобода повинна узгоджуватися з нормами правопорядку, забезпечуючи, з одного боку, особисту автономію, а з іншого – суспільну стабільність. У цьому зв'язку філософсько-правовий підхід до свободи і відповідальності спрямований на формування зрілої правосвідомості, де кожна особа визнає свою відповідальність не тільки перед законом, а й перед моральними принципами, які лежать в основі права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- [1] Берлін Ісає (1994). *Чотири есе про свободу* (пер. з англ. О. Коваленка). К. Основи. URL: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- [2] Вебер М. (1998). *Покликання до політики*. В: Макс Вебер. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (пер. з нім.). К. (С. 173-191). URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs08.htm>

SEZIONE 22.

FILOSOFIA E SCIENZE POLITICHE

- [3] Герман К. Ю. (2015). Развитие идеи свободы у философских та правовых дослідженнях. *Право та інновації*. (3 / 11). 115-123. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/German11.pdf>
- [4] Міл, Джон Стюарт (2001). *Про свободу: Есе* (пер. з англ.). К.: Основи. 7-24. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>
- [5] Мурга Т. А. (2020). Метафізичний, політичний та етичний аспекти поняття «свобода» в античній філософії. *Вісник НАУ. Серія : Філософія*. Культурологія. (2 /32). 78–82. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/view/15110>
- [6] Сартр Ж.-П. *Екзистенціалізм – це гуманізм* (1993). (пер. з франц.) В: Читанка з філософії: У 6 книгах. К.: Довіра, 1993. Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. 131-139. URL: <https://is.gd/3F1IPk>

